

PAGULASKIRJANDUSE AJALUGU VEEL ÜHE PILGU LÄBI*

Vaade Välis-Eestist

Eesti kirjandus paguluses XX sajandil. Collegium litterarum 9. Toimetanud Piret Kruuspere. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2008. 823 lk.

Aastail 1993–1996 ilmus Eesti Teaduste Akadeemia egiidi all ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse autorlusel neli halli värvi pehmeaanelist raamatut ühise tiitliga „Eesti pagulaskirjandus 1944–1992”. Raamatute alapealkirjad andsid igale neist oma identiteedi: 1. Näitekirjandus (Piret Kruuspere); 2. Luule (Õne Kepp ja Arne Merilai); 3. Kirjandusteadus (Maie Kalda); Kriitika (Piret Viires); Lastekirjandus (Reet Krusten); 4. Memuaristika (Ülo Tonts). Tõlkekirjandus (Eerik Teder).

Pooleli ja ilmumata jäi kõige mahukam köide „Proosa”. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus otsustas kõik neli ülalmainitud köidet koos ilmumata jäänud proosaköidetega uuesti läbi töötada ja välja anda pagulaskirjanduse ajaloo ühiste kaante vahel. Tulemuseks on mahult massiivne ja olemuselt kapitaalne „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil”. 823-leheküljelise suurteose on paljude nimekate kriitikute ja kirjandusteadlaste osalusel toimetanud Piret Kruuspere.

„Eesti kirjandus paguluses”¹ on raamatule sobiv pealkiri, mille lõppu on ilmaasjata lisatud „XX sajandil”. Mõne-

* Vt ka: Pagulaskirjanduse ajalugu mitme pilgu läbi: L. E p n e r, Esimesi muljeid kauaoodatud suurteosest; T. H e n n o s t e, Pagulaskirjanduse(st) kirjutamise valu ja vaev. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 5, lk 360–368. Paguluse ja pagulaskirjanduse mõiste kohta vt H. G r a b b i, Pagulaskirjanduse nime vaev. – Keel ja Kirjandus 2010, nr 10, lk 765–769.

¹ Edaspidi on tekstis kasutatud esitähelist lühendit EKP.

ti paneb imestama sisuline alajaotus. Näiteks mittemidagiütleva pealkirjaga peatükk „Pagulaskirjanduse mitmekesisus ja temaatiline ühtsus” (mida see õieti tähendab?) käsitleb kahtkümmet kuut valdavalt naisautorit. Neist on omaette, umbes pooleteiseleheküljelise käsitluse ja fotoga esile tõstetud seitse naiskirjanikku (Mäelo, Thoen, Ekbaum, Willmann, Teder, Pihla, Kõvamees). Ülejäänud üheksateist varem vähe või mitme puhul peagu üldse mitte kriitika tähelepanu ja tunnustust saanud autorit on iseloomustatud napimalt: viit on vaid mainitud ja antud bibliograafilised andmed, teistele on pühendatud viis kuni viisteist rida.

On hea, et nii siin kui ka raamatu teistes peatükkides on kaasa haaratud peagu kõik kõrvalised ja vähetuntud väliseesti autorid. Nende raamatud on ju olemas ning paljud neist on välja andnud tuntud kirjastus Orto. Et teadmine enamikust neist kirjameestest ja -naistest ei ole tõenäoliselt kuigi palju kodumaale ulatunud, siis on tegemist tõeliste pagulaskirjanikega, kes on tuntud, niivõrd-kuivõrd, ainult väliseestlaste seas.

Peatükist võinuks eemaldada kõik seitse meesterahvast, siia üle kanda Ella Ilbak, kirjeldavas osas lühidalt iseloomustada ka neid, keda on tekstis ja bibliograafias ainult mainitud, ning olekski koos naiskirjanike peatükk, mis leiaks endale uue ja selgema, naiskirjandusele viitava pealkirja. Seda enam, et peatüki autor Rutt Hinrikus ütleb sissejuhatuses: „Võrreldes sõjaeelse eesti kirjandusega, kus naiskirjanike osakaal oli suhteliselt väike, paistab pagulaskirjandus silma nende arvu plahvatusliku suurenemisega” (lk 138).

Muudatusi teha on praegu muidugi võimatu. Võimalus avaneks, kui raamatust hakataks tegema 2. trükki. Mainin siiski lühidalt mõnda minu arust eksimust kirjandusliku ja autori eluloolise loogika vastu. Soomepoiss Jaks on selektamatult lahutatud relvavendadest ja paigutatud kõige nooremate prosaistidega ühte. Tuleks viia peatükki „Soomepoissid, pagulased, sõjamehed....”, kus teda neli soomepoissi ees ootavad (Talve, Viirlaid, Kolk, Susi). Seevastu Sanden (sündinud 1932) tuleks saata Jaksi asemele „viimase põlvkonna” peatükki omavanuste juurde. Ta pole olnud ei soomepoiss ega üldse sõjamees, ta oli selleks liiga noor. Ta ei ole ka sõjast kirjutanud, ainult kõrvaltvaatajana romantiseerivalt luuletanud. Sõjameeste sekka ei sobi ka Ilmar Külvet. Selleks ei anna ta elukäik ega ta teoste sisu mingeid pidepunkte.

Kõige imelikum on kolme luuletaja (Kangro, Ristikivi, Lepiku) teistest eraldamiseks mõeldud peatükk Kangro luulest võetud pealkirjaga „Hiiglased laulavad”. Tegemine on väga heade luuletajatega, aga nende eraldiasetus on täiesti ülearune, isegi provotseeriv, eriti kui näeme, et ühe teise, kuue luuletajaga peatüki nimeks on „Sipelgad kosmoses” (Laaman, Karuks, Suits-Elson, Viha-lemm, Grünthal, Laaban). Mispärast Lepik on laulev hiiglane, aga temaga enam-vähem sama suurusjärgu luuletähed Laaban ja Grünthal sipelgad kosmoses? Ma ei usu, et seda on tehtud sihilikult, aga ometi kukkus see kehvasti välja.

Kõigile kolmele eraldatule on sobivad ja väärivad kohad olemas. Ristikivi ja Kangro siirdusid pealkirja „Periheel” alla Suitsule, Visnapuule, Underile ja Adsonile seltsiks ning Lepik nooremate, paguluses startinud „sipelgate” sekka, kus loodetavasti Viha-lemm ja Laaban tema (s.t Lepiku) ja ta vingumehe Grünthali omavahel ära lepitavad. Need tagantjärele mõtted

jäävad võib-olla ainult intellektuaalseks mänguks, sest vaadeldavas raamatus ei saa muuta midagi.

Selle raamatu sisulisi väärtusi saab hinnata eelkõige kirjanikele pühendatud eriartiklite alusel. Tõstaksin eriti esile Jaan Unduski üheteistleheküljelise Ilmar Jaksi käsitluse. Midagi nii huvitavat Jaksi kohta ei ole ma varem lugenud. Õnnelik on kirjanik, kelle loomingu nii asjatundliku eritluse leiab. Undusk annab tuld kõikidest oma kriitiku-kirjandusteadlase-kultuuriloolase arsenalil relvadest ja sugugi ei jää tunnet, nagu mõne teise Unduski kirjutise korral, et varblast tulistatakse kahuriga. Jaks ei ole mingi kirjanduslik varblane, vaid Unduski väitel „tegemist on 1960.–1970. aastate ühe kõige välja-paistvama eesti prosaistiga” ning „ajajärgu ühe tähtsaima stilistiga” (lk 210). Omalt poolt lisaksin, et Jaksi eetosesse on oma osa andnud Läänemaa vapikotkas ja odaviskaja, nõukogude vangistusest põgenenud tööpataljonlane ja soomepoiss ning kaksikümend viis aastat juristitööd.

Kuid eriti õnnelik peaks olema Karin Saarsen, sest tema on ainuke teine, kelle loomingut Undusk on selles raamatus vaadelnud. Tulemuseks on, et nii leidlikult ja hindavalt pole keegi varem Saarseni raamatutest kirjutanud kui Undusk. Tõesti, Saarseni perekonnalooline jutustus „Poola suvi” väärrib lugemist juba ainuüksi tütre ja isa psühholoogiliselt pingestatud vahekorra avameelse kirjapaneku, aga ka eesti ja poola segaperekonna vastastikuste kultuurimõtete kirjelduse ning perekonna sisekonfliktide varjamatu esitamise poolest. Ning Karin Saarseni novellikogu „Vallutajad” võiks lugeda või uuesti üle lugeda Unduski mõtete valguses.

Saarsenite perest on juttu ka teisel. Õnne Kepp nendib pagulasluuletajate käsitlusi sissejuhatavas ülevaates, et „ohvitseriperekonna saatust [on] kogunud K. Saarsen” (lk 373). Faktiliselt on

see õige, aga Saarsenite elukulg ei olnud eesti ohvitseriperele tüüpiline. Kui valdav enamik kõrgemaid ohvitseri hukati või hukkus Vene vangilaagrites ja nende pered pidid raskel ajal ise hakkama saama, siis kolonel Saarsenil õnnestus koos oma perega pageda Nõukogude okupatsiooni alguses Saksa- maale. Saksa okupatsiooni ajal oli ohvitseripere sagedaseks saatuseks perekonnapea võitlemine ja langemine idarindel. Kolonel Saarsen oli Saksa sõjaväeluure *Abwehr*'i teenistuses ja rindele ta ei sattunud.

Ülo Tonts kirjutab „Memuaristika” ülevaates: „Ülikonfliktis maneeris on kirjutatud Eesti Vabariigi sõjaväe kauaaegse luureülema Villem Leopold Saarseni (1891–1982) memuaarid „See mis ma nägin” [---] Järjekindlalt tegeleb ta aga eneseõigustamise ning talle ebameeldivate inimeste paljastamise ja häbimärgistamisega” (lk 280–281). See hinnang on ülekohtune. Raamat on ajaloolise väärtusega episood, nagu andmeid sõjavägede staabi tegevusest ja külaskäik Laidoneriga 1939. aasta detsembris Moskvasse, kus nad suurejooneliselt vastu võeti Stalini ja teiste tippbolševike poolt ja kostitati Kremli vägeva õhtusöögiga. Tonts eksib, üteldes, et Saarsen oli Eesti „sõjaväe kauaaegne luureülem”. Saarsen sai sõjaväeluure ülemaks oktoobris 1939 ja oli sel kohal 1940. aasta juunipöördeni, kokku kaheksa kuud. „Kauaaegne luureülem” oli hoopis Saarseni eelkäija kolonel Maasing.

Esiletõstmist väärivad Unduski Jaksi-käsitluse kõrval Arne Merilai suurepäraseks esseed Laabanist ja Grünthalist. Merilai kirjutab ka Kangro, Vihalemma, Kolga, Arvo Mägi ja Aleksis Ranniti luulest. On huvitav näha, kuidas Merilai on lahendanud vastuoksuslike isikute nagu Mägi ja Ranniti pretensioonika, aga kriitika poolt mitte eriti hinnatud ja seega problemaatilise luule esitlemise. Arvo Mägi puhul on

Merilai raisanud paberit rohkem kui vaja, ütlemaks ridade all, vahel ja peal, et Mägi ei olegi luuletaja, et tema kaks luulekogu on samuti proosa nagu ta loendamatu hulk romaane ja jutukogusid. Kes määras, et Mägit tuleb käsitleda eraldi ja kolmel leheküljel? Temast märksa paremad luuletajad on saanud palju vähem ruumi.

Aleksis Rannit oli kõrge lennuga kirjanduspoliitik ja esteetpoet. Esinedes rahvusvahelistel foorumitel ja ühe Eesti tippluuletajana, vaimupreestri rõivais ja maneeris, mängis ta osavalt välja oma keelteoskuse, Yale'i ülikooli raamatukogu slaavi kogude kuraatori koha, imposantse välimuse ning Ants Orase ja mõne teisegi toetuse. Ta ees avanesid akadeemia portaalid ja sihtkapitalide laekad. Kuulsuse tipu saavutas Rannit, kui Jean Cocteau tõstis ta luuletaide kõrgaadlisse, pärjates Ranniti tiitliga *prince de la poésie estonienne*. Eesti luule vürst või prints – kumba soovite – ei hoidnud tiitlit vaka all. Järgmisel suurel literaatide kongressil, mis toimus Iisraelis, võis osalejaid tutvustavast trükisest lugeda, et Rannit on suurim kaasaegne eesti luuletaja, keda Cocteau on kutsunud eesti luule printsiks. Eriti pandi Rannitile pahaks, et suurustamine leidis aset Marie Underi eluajal. Sarkastilisemad ütlesid, et printsiks olemisest pole veel küllalt, Taaveti kombel tahab ta lasta end Iisraelis kuningaks kroonida, eesti luule kuningaks, lauluraamatud on tal nagu Taavetil ette näidata.

Aleksis Rannit, enne eestistamist Aleksei Dolgašov (isa Peipsiääre venelane, ema eestlane), oli värvikas, Molière'i ebakangelasi meenutav karakter, kelle kirglikuks sooviks oli saada tunnustatud eesti luuletajaks.

Merilai tsiteerib Rannitit: „Vorm / ei ole / dekoor, / vormi sisu / on püha” ja analüüsib selgitavalt ning üksikasjalikumalt, kui seda varem on tehtud, Ranniti luule vormielemente, jõudes

tõdemuseni: „Ranniti luulet iseloomustab ülim vormitus. Tema luule sisuks on vorm....” (lk 489). Nagu ka mujal selles Merilai Ranniti-käsitluses, peitub siin ironia. Teine Ranniti luule iseloomulik joon, ütleb Merilai, on kogu loomingut läbiv esteetilise kosmopolitismi printsiip ja sekundaarne inspiratsioon. Üldmulje Merilai Ranniti-käsitlusest jääb asjalik. Äärmusi on välditud. Tavaliselt langesid artiklid Ranniti luulest kas ülekiitmisesse või mahategevasse sarkasmi. Kord selgelt, kord peidetult tajutav ironia või nali poeedi arvel kulub poeedile tagantjärele ära tema liigse pretensioonikuse ja muude vigurite eest.

Hästi on õnnestunud ka Õnne Kepi kirjutatud artiklid Ilona Laamani ja Urve Karuksi luulest. Karuksi puhul siiski ei tohiks ühe hipiteemalise luuletuse ning mitmes luuletuses leiduva ühiskondliku protestimeeleolu alusel järeldada, nagu oleks Urve ise osalenud hipiliikumises. Seda on ekslikult järeldanud ka teised. Ta suhtus hipidesse ilmse sümpaati ja arusaamisega, ise hipi olemata.

Muide, EKP biograafiliste andmete osas on valesti antud Urve Karuksi sünnipäev (lk 771). Õige on **18. jaanuar** 1936. Ka Urve Karuksi bibliograafia on puudulik. Millegipärast on just tema loomingu retsensioonidest välja jäetud üle tosina artikli. Toon neist olulisemad:

H. Eller, Kriips hinge koopaseinal. – Eesti Päevaleht 9. III 1977.

E. Krants, Meedium savis. – Vaba Eestlane 12. VI 1966.

B. Pilvre, Hambad sisse. – Vikerkkaar 1992, nr 11.

A. Põldmäe, Kes seakõrvast siidirahakotti teha katsub. – Looming 1993, nr 2.

E. Teder, Õhtu Urve Karuksiga. – Reede 14. VII 1989.

E. Vetemaa, Kikerikii-igatsus Cassandra bulvarilt. – VEKSA kalender 1981. Tallinn, 1980.

J. Viidang, Raamat kilplastest ja muinasmaast. – Meie Kodu 6. IV 1977.

Merilai teha on jäänud ka peatükk „Sõdalane värsivibuga”, kuhu on kokku kogutud kümmekond eesti kirjanduse üldpildis mitte nii tähtsat luuletajat ja teine kümmekond hoopiski mittetähtsaid, kõik meessoost. Enamik jõudis noorukina sõjapäevil mundri selga tõmata ja püssi kätte saada, aga vaid vähesed said sellest rindel pauku teha. Esimene kümme on saanud täheruumi pool kuni kaks lehekülge, teist kümnet on ainult mainitud või ühe-kahe lausega iseloomustatud. Kõigi luuleraamatud on aga bibliograafias ära märgitud koos osaks saanud arvustusega.

Tore aps on, et Hellar Grabbi oli „manuselisena Eesti Päevadel Torontos” (lk 472). Olin küll, aga manulisena, mitte manuselisena. Tõsisem eksimus on väide: „Tsükli [Kaseristid] 20 epitaafi loomiseks oli Krants laenanud idee Edgar Lee Mastersi „Spoon Riveri koolnuteest”, mida mõni aasta varem juba edukalt tegi Mats Traat” (lk 467). Traadi „Harala elulood” on tõesti „edukad”, kuid ideed Krants temalt ei saanud laenata, sest Krants avaldas esimesed epitaafid juba 1954. aastal (Tulimuld, nr 6). Traadi esimesed Harala hauakirjad ilmusid aga alles aastal 1962 tema debüütkogus „Kandilised laulud”. Kui keegi teiselt üldse laenas, siis Traat laenas Krantsilt. Nii Traadi „Harala elulood” kui ka Krantsi „Kaseristid” on kirjanduslikult esmaklassilised.

Midagi imelikku on juhtunud Ilmar Mikiveriga. Artikli juures, kus peaks ta luulest juttu olema, on ta foto, artiklis esineb ühel korral ta nimi, tema luulest aga mitte üht rida. Bibliograafilised lühiaandmed ta kogude kohta on toodud

ilmaasjata kahekordselt (lk 405 ja 472).

Minu arust on Mikiver päris hea luuletaja, kelle loomingut tuleks kindlasti vaadelda. Olen kuulnud öeldavat, et Mikiver on ju vaid ühe luulekogu autor. Seda ta küll oli mitukümmend aastat, aga rohkem kui ühe toeka kogu ulatuses leidub ta raamatukaante vahele kogumata luuletusi ajakirjades, peamiselt Mana veergudel, aga ka ajakirjas Vaba Eesti ja mujal. Kätesaadav on seega küllaltki suur kogus Mikiveri luulet. Üldse näib, et luulekäsitlused on liigselt raamatukesksed – kui pole raamatut, pole luulet. Luulet tuleks võtta protsessuaalselt (sõna, mille kõnesolevast raamatust õppisin, aga kas õigesti?). Näiteks Alliksaar ja Ristikivi mõjutasid eesti luulet aastaid enne, kui ilmusid nende esikkogud, Alliksaar käsikirjaliste, Ristikivi Tulimullas ilmunud tsüklike kaudu. Eespool mainitud eksimus Krantsi/Traadi epitaafidega jäänuks ära, kui oleks tähele pandud Krantsi varasemaid luuletusi Tulimullas.

President Pätsi kantseleiülema Elmar Tambeki mälestuste kohta ütleb Tonts päris halvasti (nagu ka kolonel Saarseni mälestuste kohta), et autori vaatepunkt jääb madalaks ja „ilmne on ka oma isiku ja võimete ületähtsustamine” (lk 288). Memuaarides on enda isiku esiletõstmine paratamatu nähtus ja ma ei ütleks, et Tambek on seda tehes eriti liiale läinud. Igatahes on Tambeki mälestused tähtis ajalooallikas, mida ajaloolased on sageli kasutanud.

Ilmar Raamoti kohta ütleb Tonts ühenduses Raamoti mälestustega, et ta oli „lähedalt seotud vabadussõjalaste liikumisega” (lk 288). Eelkõige oli Raamot erakonna peasekretärina seotud asunike ja ühinenud põllumeeste erakondadega. Vapsidega oli tal tegemist niipalju, et Artur Sirgu kooli- ja relvavennana katsus ta Sirku veenda, et vabadussõjalased ja ühinenud põllu-

mehed esitaks 1934. aasta valimistel ühiseks presidendikandidaadiks Laidoneri. Vapsid sellega siiski ei nõustunud ja esitasid omalt poolt Larka. Küll aga võiks kutsuda vapsidele lähedaseks isikuks, aga mitte vapsiks, kahe mälestusliku raamatu autorit William Tomingat.

Nii töömahuka teose puhul jääb ikka midagi kahe silma vahele. Leidsin mainimata jäänud raamatuid ja kui otsiks, leiaks rohkemgi. Puuduvad Krimmi eestlase Ottomar Laamanni „Mälestused Krimmist” (1982) ning Vancouveris elava inseneri Lembit Pütsepa mälestused „Kõik mitmen ilmakaaren laiali” (2004) ja minu arvustus sellele, mis ilmus Loomingus (nr 6, 2006) pealkirjaga „Vastseliinast Vancouveri”. Üllataval kombel puudub Hjalmar Mäe mälestusteraamat „Kuidas kõik teostus”. Johannes Kaup koostas ja toimetas kirjandusliku almanahhi „Südame ja sulega”. See kirjandusloolise väärtusega koguteos ilmus korp! Rotalia väljaandena 1971. aastal. Kirjutasin sellele retsensiooni, mis hiljem ilmus mu raamatus „Vabal häälel”. Kaubi koguteos ja selle arvustus puuduvad raamatust. Nii tekstis kui ka bibliograafiates ei ole mainitud lastekirjaniku Konstantin Reemetsa jutustust täiskasvanutele „Kass üle tee” (Geislingen, 1947). Tegu on kõige ehtsama pagulaskirjandusega – kodumaal tundmatu autori teose sündmustik kulgeb põgenikelaagris.

Peatükkide lõppu paigutatud bibliograafiaid silmitsedes torkavad oma puudumisega silma mitmed retsensioonid. Neid on arvatavasti palju rohkem, kui ma olen siia noppinud, ja tõenäoliselt ei olnudki sajabrotsendine esindatus eesmärgiks. Aga vähe retsenseeritud raamatute puhul on iga arvustus teretulnud. Loetlen mõningad välja jäänud arvustused lisaks eespool toodud Urve Karuksi luulekogusid käsitlevaile.

Puuduvad: M. Valgemäe arvustus Tiit Lehtmetsa luulekogule „Kajakas

kõrbes” (Mana 1966, nr 30), Helmi Elle-ri arvustus Eduard Krantsi luulekogule „Tungaltered” (Eesti Päevaleht 21. XII 1968), H. Grabbi arvustus Erik Linnolti mälestustele „Linnu tiivul” (Sirp 11. V 2001), H. Grabbi arvustused Ivar Ivaski luulekogudele „Tähtede tähendus”, „Verikivi” ja „Oktoober Oklahomas” ning Ottomar Laamanni „Mälestused Krimmist” arvustus (kõik H. Grabbi raamatus „Vabal häälel”), Paul Laane arvustus Jyri Korgi luulekogule „Lauljad klaasmere ääres” (Vaba Eesti 1958, nr 4–6), Ivo Iliste arvustus Aleksis Ranniti kogule „Suletud avarus” (Mana 1958, nr 2 [1]), H. Grabbi arvustus Viirlaiu luulekogule „Höllalaulud” (Mana 1969, nr 35). Kas see on lohakus või hoolimatus?

Tõlkekirjandust on vaadeldud rohkem kui poole sajalt leheküljel ja selle eest on hoolt kandnud Hilve Rebane. Päris huvitav on lugeda tema kirjutatud ülevaadet ja vaadata ulatuslikku tõlgete bibliograafiat. Tõlgete bibliograafia peegeldab kultuurimõjude allikaid, suundumusi ja ajajärke, kronoloogiat. Seepärast on kahju, kui selles esineb lünk. Välja on jäänud allpool loetletud seitse tõlget. Aeganõudval otsingul leiaks rohkemgi, aga see pole minu ülesanne. Kuus esimest pärinevad Rootsist 1948–1964 ilmunud ajakirjast Vaba Eesti. Millegipärast kipub see pagulaskonna vaimses arengus ja üldse eesti poliitikadebatis ja kultuuriloos küllaltki tähtis väljaanne jääma välja- poole vaatevälja. Seda märkab ka EKP mitmes peatükis. Ma juhtisin sellele tähelepanu juba aastal 2003 Underi ja Tuglase Kirjanduskeskusele läkitatud memorandumis. Ometi on Vaba Eesti sisu hõlpsalt kättesaadav. Võtke aastal 2000 ilmunud koguteos „Vaba Eesti tähistel” ja lööge lahti lk 513, kust lei-ate neist kuus Vaba Eesti koondsisukorras alapealkirja all „Teiste maade luule”. Miks seda ei tehtud?

Federico García Lorca. Kolm luuletust: Kaebelaul Ignacio Sanchez Mejia- sele; Tasakaal; Sevilla lauluke. Tlk I. Ivask (Vaba Eesti 1955, nr 2).

Federico García Lorca. Laul häma- raist tuvidest. Tlk I. Laaban (Vaba Ees- ti 1952, nr 4).

Federico García Lorca. Väike viini- valss. Tlk I. Laaban (Vaba Eesti 1952, nr 1).

Pierre Reverdy. Valge ja must. Tlk I. Laaban (Vaba Eesti 1961, nr 6).

Pierre Emmanuel. Canto. Tlk I. Laa- ban (Vaba Eesti 1960, nr 6).

Heinrich Heine. Kaks grenaderi. Tlk I. Grünthal (Vaba Eesti 1961, nr 2–3).

Dietrich Bonhoeffer. Kaks luuletust kommentaariga. Tlk H. Grabbi (Mana 1965, nr 4).

Käesolevas retsensioonis mainitud väljajäämised, täiendused jne ei ole too- dud vigade otsimise ja leidmise pedant- likust mõnust (vähemalt mitte ainult!), vaid katsusin selle kaudu anda pilti EKP sisu iseloomust ja liigendusest. Need eksimused ja puudujäägid on kogu raamatuga kõrvutades enamasti marginaalse tähtsusega ja kahvatuvad selle suurteose valmimiseks vaja läinud kõigi asjaosaliste töökuse ja pühendu- mise ees.

Lõpetuseks veidi piltidest. Pilte on raamatus rohkelt. See pakub vahel- dust. Kui traditsioonilised raamatute esikaaned maha arvata, siis on kõigil piltidel mõni või mitu kirjanikku. On neid, kes on piltniku ette ja toimetaja kätte jäänud tihti, ja on neid, kes haru- kordselt. Toimetuse lemmikud on Kang- ro, Lepik, Helga ja Enn Nõu, nende pil- te märkab kõige sagedamini. Peagu kõik pildid on staatilised: üksik- või grupiportreed, kus inimesed on end pil- dile sättinud ja vaatavad kaamerasse. Liikumist ja tegevust näitavaid fotosid, mis on võetud nii, et pildile jäänu ei teagi, et pilti tehti, on vähe. Mulle

meeldib, kui pilt räägib minuga, annab uut teavet, näitab tuntud asja uue nurga alt. Võinuks olla fotosid eesti kirjan-
dusega seotud hoonetest Stockholmis, Lundis, Torontos, New Yorgis ja mujal. Pilte kirjanike kalmuküngastest. Valisin välja ja tõstan esile mõned pildid, mis on minu arvates eriti huvitavad, mõnel juhul ainulaadsed.

Lk 15. Lõbus seltskond šampanja-
klaasidega PEN-klubide kongressil aastal 1969 Mentonis, Prantsusmaal. Pildil Eesti delegatsioon ja nende külalised: Asta Willmann abikaasa Erik Linnoltinga, Salme Ekbaum abikaasa Artur Ekbaumiga, Gert Helbemäe abikaasa Are Helbemäega, Edgar V. Saks abikaasa pr Saksaga (Hilda Esko), Erik Thomson. Keskel seisavad delegatsiooni juht Aleksis Rannit ja ta abikaasa Tatjana (Tiina) Vedro. See on ainuke foto, millel ma olen näinud pr Rannitit, kes oli luuletaja teine naine. T. Vedro on Tšehhis üles kasvanud venelanna, kelle eesti keele oskus oli algeline. Rannit saatis oma naise nime autorina kasutades enda luulet kiitvaid arvustusi pagulaslehtedele. Üks selline on EKP lk 496 bibliograafias T. Vedro nime all.

Lk 16. Balti literaadid ebaformaalses keskustelus. Leedu kriitik Šilbajoris, läti kuulus poeet Gunārs Saliņš

ning Aleksander Aspel ja Ivar Ivask. Ükski ei vaata kaamerasse, Aspel ja Saliņš istuvad laual ja suitsetavad. Eriti ilmekalt on jäänud pildile Aspel.

Lk 261. Õllelauas istuvad Jaan Lattik, Artur Adson, üldse väga harva fotodel esinev Voldemar Kures ja veel rareetsem Robert Raid, müstiline mees kolme nimega (Maxim Sklowsky, Maksim Haamer), mitmes keeles menur-romaani „Kui venelased tulid” autor. Ainulaadne foto.

Lk 487. Aleksis Rannit esinemas vaimepreestrina.

Lk 686. Esinejad Mana õhtul Stockholmis aastal 1965: Ivar Grünthal, Helga Nõu, Enn Nõu, Paul Laan, Eino Tubin. Hea selge ülesvõte tollal noortest literaatidest.

Lk 695. Ants Oras kassiga. Oras oli mõjutatud anglosaksi uskriitikuist, eriti T. S. Eliotist, kes armastas kasse.

Lk 729. Pagulasliteraat, harva fotografeeritud Otto A. Webermann vestleb kodumaa kirjandusteadlaste A. Vinkli ja R. Põldmäega fennougristika kongressil Tallinnas aastal 1970.

Lk 748. Kirjandusteadlane Tiina Kirss oma kolme lapsega.

HELLAR GRABBI